

21. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації / Ф. Шабульдо // Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 9 – 27.

22. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.Щербак. – К. : Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 296 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Моця Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, начальник відділу Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України.

Наукові інтереси: давньоруська історія та археологія.

УДК 902.2 (477.82)

НАЙДАВНІШІ ЛИЦАРСЬКІ ДВОРИ ВОЛИНІ

Сергій ПАНИШКО (Луцьк)

У дослідженні йдеться про укріпленні городищ Волині, які за зовнішніми ознаками відповідають раннім європейським укріпленням типу “motte and bailey”.

Ключові слова: Волинь, лицарі, городища, укріплення “motte and bailey”, археологічні дослідження.

В исследовании говорится о укреплении городищ Волыни, которые по внешним признакам соответствуют ранним европейским укреплениям типа “motte and bailey”.

Ключевые слова: Волынь, рыцари, городища, укрепления “motte and bailey”, археологические исследования.

The study refers to the strengthening of the settlement of Volyn, which appears on its face meet early European fortification type “motte and bailey”.

Key words: Volyn, knights, fort, fortification “motte and bailey”, archaeological research.

Серед численних пам'яток регіону, як нерухомих, так і мобільних, саме городищатипу “motte and bailey”, виходячи з їх доброї вивченості в Європі та однозначній інтерпретації там як лицарських замків, найкраще ілюструють появу класичного лицарства на землях Волині. Такі двори були попередниками, а в ряді випадків і співіснували з відомими волинськими мурованими замками.

Поширення укріплень типу “motte and bailey” у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом поширились на всій півночі континенту, а після норманського завоювання в XI ст. почали масово споруджуватись і в Англії. Головною перевагою таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх спорудження, що не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони поєднували в у собі оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток вказує на таке поєднання.

“Motte” – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалась для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. У певній мірі він, разом з дерев'яною вежею, був прообразом пізнішого донжону. Поряд з насипним пагорбом розміщувалась менш укріплена ділянка – “bailey”, тобто

двір, який був обведений ровом та валом з частоколом. Тут розміщувались господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їх будівлі споруджувались із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювались, як правило, з збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому, загальне первинне планування укріплень типу *"motte and bailey"* у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є Віндзорський замок у Англії.

Тривала еволюція привела до формування вузького та широкого розуміння змісту поняття укріплень типу *"motte and bailey"*. У вузькому розумінні це житло феодала невеликої площі, з потужним насипом та дерев'яними елементами оборонних споруд. Такі укріплення у Західній Європі були поширені в X – XIII ст. Широке розуміння передбачає й ширший хронологічний діапазон, практично все пізнє середньовіччя, феодальний замок взагалі, основним елементом планування якого був насип з баштою, у тому числі й мурованою, на ньому.

Нещодавно була опублікована підготовлена раніше стаття автора, присвячена стіжковим городищам Волині, де розглядались пам'ятки з відносно великими стіжковими насипами у Коршеві, Камені-Каширському, Любомлі, Турійську та Ветлах, що, за виключенням Коршівського городища, є залишками дрібних давньоруських міст, центрів окремих волостей-сотень XIV ст. [6]. Публікуючи ці матеріали, автор відзначив неординарність Коршівського стіжкового городища у двох відношеннях. На відміну від городищ у Камені-Каширському, Любомлі, Турійську та Ветлах, воно не було в XIV ст. адміністративним центром окремої волості-сотні. Окрім цього воно було єдиним із описаних у статті, що розміщувалось не в поліській, а в лісостеповій зоні [6, с. 335].

За зовнішніми морфологічними ознаками Коршівське городище складається з двох частин – центральної стіжкової, яка нині візуально сприймається як дитинець площею 0,9 га, та окольного міста площею понад 5 га. Звертає на себе увагу різниця у вигляді укріплень цих двох частин. Якщо окольне місто обведене класичним валом що на деяких ділянках доповнюється ровом з його внутрішнього боку, то "дитинець" має вигляд класичного стіжкового городища. Це округлий насип з горизонтальним верхнім майданчиком розміром 50 x 65 м (рис. 1).

Стіжковий насип був розрізаний траншеєю розміром 1,0 x 13,0 м, що була закладена в його південно-західній частині (рис. 2). Встановлено, що перші укріплення дитинця Коршівського городища у вигляді валоподібного насипу з дуже розтягнутою внутрішньою полою були споруджені в XI ст.

Другим етапом укріплення дослідженої ділянки дитинця була масштабна підсипка. У результаті цього ця ділянка городища набула характерної стіжкової форми. Отриманий в ході підсипки фас насипного ескарпу нині сягає висоти 2,5 м. Підсипка містить матеріали XII – XIII ст., що вказує на нижню хронологічну межу її проведення. Доказом функціонування городища, причому саме як військового осередку, у пізніший період є знахідка арбалетного болта на його території.

Поки згадана вище стаття була в друці, автор прийшов до висновку про інтерпретацію стіжкового насипу на Коршівському городищі не як дитинця давньоруського міста, а як окремого укріплення у вигляді стіжкового городища, яке було споруджене не раніше XIII ст. [4, с. 70]. Подібні пам'ятки широко відомі на території Польщі, а також у Чехії, Словаччині, Литві. Порівняння стіжкового насипу Коршівського городища з кількома подібними

пам'ятками дозволяє охарактеризувати невеликі стіжкові городища Волині як залишки найдавніших лицарських дворів у регіоні.

Досягнення поставленої мети полегшується нещодавнім виходом узагальнюючої праці Анни Марциняк-Кайзер, присвяченої середньовічному лицарському двору в Польщі, де подана широка історіографія питання [13, с. 18 – 47]. Термін “стіжкові городища” вперше вжив В. Ленга в 1930 р. по відношенню до пам'яток Помор'я, однак, він не пов'язував їх з лицарськими замками [13, с. 20 – 21]. У 1938 р. В. Коваленко виділив стіжкові городища як окремий тип городищ Великопольщі [13, с. 21]. Великий інтерес до вивчення стіжкових городищ почав проявлятися з 70-х років, а 80-ті роки ХХ ст. стали періодом надзвичайно активного вивчення цього типу пам'яток у Польщі, результатом чого була велика кількість публікацій. Серед них назовемо тільки дві узагальнюючі [12; 13].

З позиції даної роботи являє інтерес розвиток уявлень про співвідношення стіжкових городищ як окремого типу археологічних пам'яток та середньовічних лицарських дворів як специфічної категорії давніх населених місць. Уперше цей тип пам'яток з лицарськими замками пов'язала Я. Камінська у 1966 р. [11], а з західноєвропейськими укріпленнями типу “*motte*” С. Колодзейський [13, с. 40]. У 1980 р. Л. Кайзер запропонував уживати для означення стіжкових городищ поняття “двір на копці” [13, с. 34]. Пізніше, у 1993 р. він же простежив їх еволюцію, вказавши, що в XIV ст. коли на стіжках домінували вежі, вони виконували суто оборонні функції (сарматські городища). Натомість, з другої половини XV ст. площа копців збільшується, оскільки на них розміщувались цілі двори (фільваркові городища).

За Л. Кайзером, у другій половині XV ст. на зміну “сарматським” приходять “фільваркові” городища, що було пов'язане з еволюцією середньовічного лицарства як виробника сільськогосподарської продукції. Двори таких власників, включаючи й господарські будівлі, розміщувались на більших і менш стрімких стіжках, які по краю інколи додатково укріплювались валом [12, с. 41 – 42].

У сучасній польській історіографії під стіжком (копцем) розуміється монолітне суцільне підвищення, інколи з валами по краях (не плутати з кільцеподібним), яке своїми схилами не тільки захищає внутрішній майданчик, але й підносить його рівень над навколишньою територією. До стіжкових польські дослідники відносять як насипи антропогенного походження, так і штучно обмежені ровами або дещо підправлені досипанням природні підвищення різної висоти. До власне насипних “стіжків” вони зараховують насипи різноманітної форми (круглі, овальні, прямокутні) та різної висоти. Хронологічні межі їх також широкі, від XIII по XVII ст. Однак практично всі ранні насипи, які функціонували в другій половині XIII – XV ст. пов'язуються із “*motte*” і проживанням там лицарів.

За своїм плануванням досліджувані пам'ятки часто схожі на класичні давньоруські городища, які складаються з дитинця та окольного міста. Головна різниця між ними полягає в розмірах у цілому давньоруські городища значно більші та функціях (досліджувані пам'ятки були помешканнями одного феодала). Різняться вони й від волинських давньоруських феодальних садиб типу городища “Вал” [2] наявністю окремо виділеного й піднесеного та спеціально укріпленого помешкання феодала, у той час як на давньоруських садибах феодал жив разом із слугами в межах одного укріпленого простору. І, зрештою, для досліджуваних городищ характерна наявність земляного насипного пагорба, який будучи специфічною формою укріплення в період

функціонування пам'ятки, у багатьох випадках добре зберігся до нашого часу й легко фіксується за зовнішніми морфологічними ознаками.

На Волині, окрім описаного вище Коршівського городища, до укріплень типу “*motte and bailey*” можна віднести городища в околицях м. Володимира-Волинського в с. Фалемичі та в с. П'ятидні.

Городище в с. Фалемичі в урочищі “Селисько” (рис. 3) обстежувалось О. Цинкаловським та С. Терським [9, с. 109, рис. 58 – 59]. Пам'ятка складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130 x 50 м (1,5 га.) знаходиться на найвищій частині останцевого підвищення в заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього розміщений повністю ізольований круглий “стіжок” діаметром 40 м і висотою 8 м. Геоморфологічні особливості навколишнього простору вказують що це не природне утворення, а штучний насип. Вершина насипу заокруглена, так що візуально він сприймається як великий курган. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII – XVIII ст.

Фалемичі тричі згадані в літописі як Хвалимичі. С. Терський пов'язує походження цієї назви з іменем першого власника Хвала й припускає існування боярської садиби, яку локалізує на мисах східніше та північніше сучасного села. На території городища, на його думку, у XII – XVIII ст. існувало містечко з замком. При цьому незвичність даного комплексу для давньоруської фортифікаційної традиції явно поставила перед дослідником проблему його опису. Стіжок в одному випадку він називає “замчиськом”, а у іншому “дитинцем”; відкрите поселення – “містечком” або “підзамчем”. Не вдаючись у термінологічні нюанси, відзначимо, перед С. Терським, як і перед автором у випадку з Коршівським городищем, постала проблема: куди віднести цю незвичну пам'ятку, до давньоруських городищ чи до середньовічних замків? Адже як археологічні, так і писемні джерела свідчать, що поселення існувало тут впродовж обох цих періодів.

Пам'ятка не розкопувалась, але зовнішні морфологічні особливості ізольованого насипу, його близькість до відкритого поселення та датування поселенського комплексу дозволяють віднести його до кола укріплень типу “*motte and bailey*”, або малих стіжкових городищ – залишків лицарських дворів XIV – XV ст. Така інтерпретація не виключає можливості існування на цьому місці давньоруського укріпленого поселення в XII – XIII ст. з одного боку, і не суперечить переростанню цього лицарського двору в невеликий дерев'яно-земляний замок, відомий з писемних джерел у XVI – XVII ст.

Іншою пам'яткою, яку з високою ступінню вірогідності можна віднести до малих стіжкових є городище в урочищі “Осіяньська гора” в с. П'ятидні Володимир-Волинського району (рис. 4). Городище обстежувалось О. Цинкаловським та С. Терським [9, с. 115, рис. 62]. С. Терський вказує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира.

Городище займає видовжений останець першої надзаплавної тераси правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5 – 7 м. Сучасний вигляд останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик розмірами 45 x 20 м. Середня частина вершини останця протягом близько 20 м сильно звужена й дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім майданчиком діаметром близько 8 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє.

Поширення укріплень типу “*motte and bailey*” на Волині, на думку автора, розпочалось із будівництва тут так званих “волинських веж” у другій половині XIII ст. Досліджувані пам’ятки й давньоруські городища, що мали муровані вежі об’єднує одна спільна важлива риса – наявність власне веж, як оборонно-житлових споруд. Однак до останнього часу “волинські вежі” сприймалися як донжони, тобто, об’єкти, що знаходились всередині укріплень і були останнім осередком оборони городища. Окрім цього, увага акцентувалась на можливості обстрілу простору навколо укріплення з верхніх ярусів веж.

До нашого часу збереглась тільки одна “волинська вежа” у м. Кам’янці Брестської області. Стаціонарно досліджувались залишки вежі в с. Старий Чорторийськ Маневицького району. Стосовно останньої, то вона знаходилась на території городища, і цілком могла виконувати функції донжону, що відображено на реконструкції П.О. Раппопорта [8, рис. 142]. За аналогією з Чорторийською раніше уявлялось і просторове розміщення вежі у Кам’янці – на реконструкціях вона локалізувалась на території городища. Однак така реконструкція була цілком умоглядною. На відміну від самої вежі, яка неодноразово досліджувалась археологами та архітекторами, культурний шар Кам’янця до останнього часу практично не вивчався. Тільки в останні десятиліття були проведені розкопки, які дозволили встановити ряд аспектів історичної топографії давньоруського Кам’янця, зокрема, локалізувати вежу за межами городища.

Дослідженнями А.В. Юва та А.А. Башкова встановлено, що укріплення Кам’янця складались із двох відособлених підвищень, обнесених валами та ровами. На західному підвищенні розміщувався первинний замок (С. П. – городище), а на східній мурована цегляна вежа. Зв’язок між ними міг здійснюватись по дерев’яному містку. При обороні вони могли виступати як цілісний комплекс, але при необхідності могли вести і ізольовану боротьбу [1].

У такій планувальній структурі давньоруського Кам’янця вбачається вплив західноєвропейської традиції будівництва укріплень типу “*motte and bailey*”, коли башта, у даному випадку навіть мурована, знаходилась за межами господарського двору. Оскільки час початку будівництва Кам’янця й вежі в ньому відомий – 1276 р., можемо говорити про знайомство волинян з цією традицією в другій половині XIII ст. Застосування цієї прогресивної на той час схеми підтверджує високий професіоналізм будівничого Олексі, який виконував роботи. Відзначимо, що Кам’янець будувався як державне місто, а не як приватний замок, що вказує на провідну роль держави в появі на волинських землях цього нововведення.

Очевидно, найдавнішими комплексами “*motte and bailey*” на Волині були такі, що мали невеликі за площею, але високі стіжкові частини. Розміри їх верхніх майданчиків дозволяли розмістити там лише одну споруду – житлово-оборонну вежу. До таких пам’яток можна віднести городища в околицях м. Володимира-Волинського: у с. Фалемичі та в с. П’ятидні. Коршівське стіжкове городище поблизу Луцька могло бити споруджене дещо пізніше.

Появу традиції будівництва укріплень цього типу слід пов’язати із європейськими впливами, оскільки в місцевому фортифікаційному будівництві давньоруського періоду такі споруди не зустрічаються. Це легко могло статись внаслідок тісних контактів Волині з Польщею та Орденом у XIII ст. [3]. Показово, що еталонна для характеристики дрібного лицарського двору середньовічної Польщі пам’ятка, стіжкове городище Пламента, розкопана на території орденських володінь у Хелмінській землі [14].

Разом з цим, не слід виключати можливості будівництва городищ “*motte and bailey*” в околицях Володимира в період короткотермінового входження цього міста до складу Польщі впродовж 1366 – 1370 рр. Прагнення Казимира

Великого до міцного закріплення колишнього стольного міста Волині за собою виразилась у будівництві великого мурованого замку у Володимирі [5]. У розрізі цієї політики моли споруджуватись і невеликі лицарські двори. Аргументом на користь цього виступає те, що на сьогоднішній день такі городища на Волині відомі тільки в околицях Володимира.

Городища у Фалемичах і П'ятиднях, зважаючи на стрімкість схилів їх стіжків та можливість розміщення на їх вершинах лише однієї оборонно-житлової споруди, можемо віднести до "сарматських городищ" за класифікацією Л. Кайзера. У Польщі такі пам'ятки домінували в XIV ст. [13, с. 41 – 42]. Очевидно, і згадані вище волинські пам'ятки функціонували в близькому хронологічному діапазоні.

Можна також зробити висновок про належність Коршівського городища до типу "фільваркових" за Л. Кайзером. Його форма, розміри та датування насипки стіжка не раніше XIII ст. підтверджують це припущення. На Волині відомі ще кілька подібних городищ з "motte" діаметром близько 50 м. Таке городище досліджується нині В. Баюком у с. Городище-1 (Гірка Полонка) Луцького району. Розвідками обстежені городища у м. Дубно (урочище "Кемпа") [10], с. Коблині Млинівського району (урочище "Кемпа") [7]. Однак, на думку автора, такі укріплення ("фільваркові" городища за Л. Кайзером) вже не можна віднести до класичних "motte and bailey", оскільки двір на них знаходився безпосередньо на насипі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Башкоу А.А. Археологія старажынага Камянца // Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції "Середньовічні міста Полісся" (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). – Київ – Олевськ, 2011. – С. 8 – 11.
2. Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – 207 с.
3. Панишко С.Д. Післямонгольська Волинь // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 2001. – №10. – С. 80 – 89.
4. Панишко С.Д. Коршівське городище // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. – № 13 – С. 67 – 73.
5. Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк, ВМА "Терен": 2011. – С. 323 – 327.
6. Панишко С.Д. Стіжкові городища Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. – 2011. – С. 329 – 337.
7. Прищепя Б.А., Ткач В.В. Слов'яно-руські городища IX – XIII ст. в басейні р. Ікви. // Археологія Тернопільщини, – Тернопіль, 2003. – с. 182 – 189.
8. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. – 1967. – № 140. – 241с.
9. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2010. – 320с.
10. Ткач В. Острів Кемпа як пам'ятка археології // Над Іквою-рікою... Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. – Дубно, 2007. – С. 30 – 31.
11. Kaminska J. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII – XIV wieku // Prace i materiały museum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. – Łódź, 1966. – No 13. – S. 43 – 78.
12. Kola A. Grodyziemi chełmińskiej wpożnym sredniowieczu. – Torun, 1991. – 248s.
13. Marcinsak-Kaizer A. Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny. – Łódź, 2011. – 511s.
14. Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej. Pod red. A. Nadolskiego. – Warszawa – Ponan – Torun, 1985. – 209s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Панишко Сергій Дмитрович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукових питань ДП “Волинські старожитності”.

Наукові інтереси: археологія та історія України.

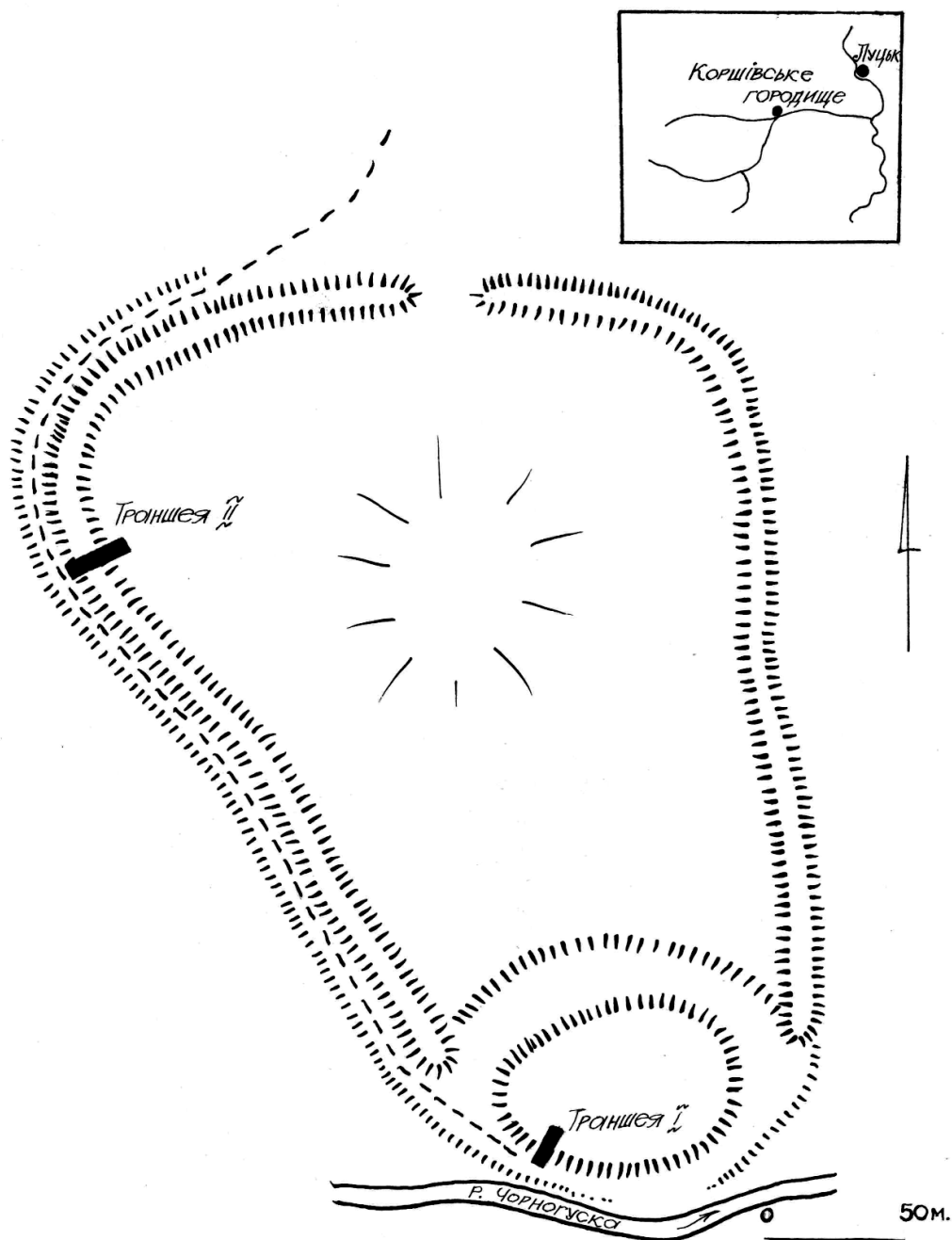

Рис. 1. План Коршівського городища.

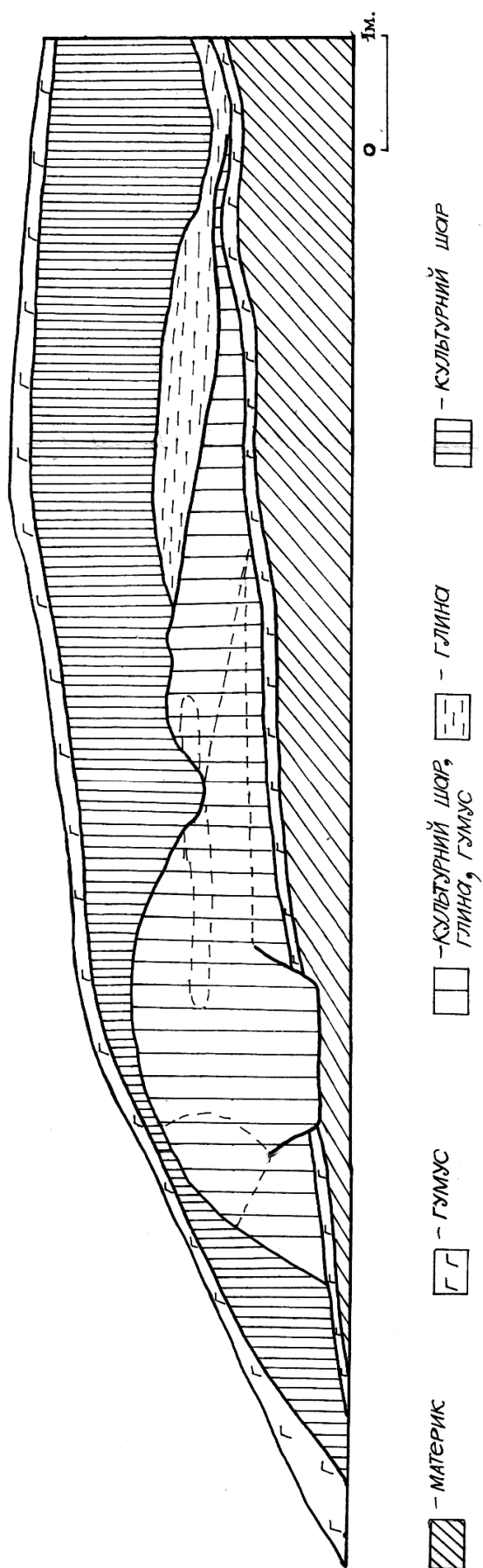

Рис. 2. Укріплення дитинця Коршівського гоорища.

Рис. 3. Стіжок городища у с. Фалемичі.

Рис. 4. Стіжок городища у с. П'ятидні.